

Bromová, Veronika

Úvod

In: Bromová, Veronika. *Textová struktura nejstarších českých listin se zvláštním zřetelem k vývoji formuláře*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2009, pp. 9-23

ISBN 9788021050051

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123905>

Access Date: 24. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

I. ÚVOD

I.1. Administrativní jazyk a diachronní jazykověda

I.1.1.

Diachronní zkoumání jazyka má v rámci české lingvistiky poměrně dlouhou tradici – prakticky stejně dlouhou, jako vlastní moderní kořeny tohoto oboru. Tomu odpovídá i rozpracovanost tematických oblastí, k nimž byla v těchto tradicích upřena pozornost. Zároveň je nutné přiznat, že určité sféry a otázky jakoby se ocitly poněkud mimo zorný úhel. Předkládaná práce je určitým pokusem věnovat jednomu z takových okruhů bližší pozornost, kterou si z více různých důvodů jistě zaslouží.

Čeština administrativního styku bezpochyby není tématem, které by patřilo k centrálním otázkám jazykovědné bohemistiky. Od jejích moderních počátků v osvícenství jsou předmětem jejího zájmu spíše texty jiného druhu. Nejprve to byla v podstatě literatura v nejužším smyslu zahrnující pouze vrcholná díla českého písemnictví, postupně se záběr rozšiřoval i na jazykový materiál méně exkluzivního charakteru (naučné, věcné texty apod.), listiny a ostatní diplomatické písemnosti se nicméně do rámce tohoto zkoumání nedostaly. Nedošlo k tomu v období prakticky výlučné historické orientace jazykovědy do počátku dvacátého století, ale ani v následujících desetiletích. Zkoumání těchto textů tak v podstatě zůstává doménou právní a zejména historické vědy, mezi jejímiž prameny vždy zaujímaly ústřední místo. Zájem těchto věd se však přirozeně orientuje na jiné než jazykové analýzy těchto textů. V kontextu historického bádání a s ním spojené ediční činnosti byla značná část tohoto materiálu rovněž vydávána, a tím zpřístupněna pro další zkoumání, čehož v rozhodující míře využívá i předkládaná práce. Dílčí jazykovědné studie o problematice administrativních textů jsou orientovány zvláště na vybrané tematické okruhy dotýkající se opět zejména historie a právní historie (lexikologie – zejména právní terminologie apod.).

Tato situace je do jisté míry pochopitelná a odráží postavení a funkci administrativního jazyka ve vývoji spisovné češtiny. Třebaže bylo rozšíření národního jazyka i do těchto domén nesporně velmi důležitým fenoménem ve vývoji české společnosti a kultury čtrnáctého století a následujících období, trvalá kontinuita nebyla zachována. V průběhu novověku čeština mnohé ze svých domén včetně administrativní komunikace opustila, přičemž její následné znovuprosazení nepředstavovalo vždy beze zbytku navázání na staré tradice. Výrazný vliv na podobu moderního spisovného jazyka do značné míry

spoluutvářeného na základě starých vzorů měl zvláště literární jazyk období humanismu, ostatní sféry a období se odrazily již méně.

1.1.2.

Zásadně významnější role je kancelářskému prostředí přisuzována například při konsolidování moderní spisovné němčiny. Tomu odpovídá i zpracovanost této problematiky v rámci jazykovědné germanistiky daná zejména dlouhou badatelskou tradicí. Význam administrativní komunikace pro utváření jednotného jazyka prakticky nebyl zpochybňován, v určitých obdobích byla tato teze dokonce přeceňována. V dialektově velmi rozmanitém německojazyčném prostoru středověku a raného novověku spočíval význam kancelářů se širší působností zvláště ve výběru, prosazování a určité standardizaci nadregionálně srozumitelných výrazových prostředků. Značná důležitost byla v tomto procesu připisována např. i kancelářské němčině používané v českých zemích, jimiž probíhá výrazné rozhraní mezi důležitými nářečnými okruhy horní němčiny. Takto rozvinutý úzus se za určitých okolností prosadil i mimo své původní funkční pole. Známý je např. výrok Martina Luthera o tom, že „mluví“ (tj. zejména *piše*) podle saské kanceláře, k níž se přidávají i ostatní přední německé dvory. Lutherovy texty, bohatě rozšířené na rozsáhlých německých územích (navíc právě těch, které se rozhodující měrou podílely na konstituování moderní spisovné němčiny), měly v mnoha případech nesporný vliv na prosazení jím užívaných výrazů a forem ve spisovném jazyce, postupně srůstajícím z původně do značné míry samostatných dialektů [SCHMIDT 1993, s. 101].

Ačkoli byla daná tematika pro germanistiku vždy dost důležitou otázkou, její zpracovávání se pochopitelně nevyvíjelo dobově platným vědeckým paradigmatům. Tak je po většinu devatenáctého století pozornost upřena spíše k jevům hláskoslovným a morfologii, postupně přistupují oblasti syntaxe, stylistiky atd. Až v souvislosti s obecným rozvojem textové lingvistiky a dalších pragmaticky orientovaných disciplín dochází v posledních desetiletích dvacátého století – s dílčím opožděním – i k aplikaci příslušných metodologických podnětů také v rámci diachronní jazykovědy, a tedy i v kontextu zkoumání vývoje administrativního jazyka.

1.1.3.

V předkládané práci se chceme zaměřit na některé z nastíněných otázek ve vztahu k češtině, konkrétně na problematiku formuláře a stylu nejstarších textů z administrativní oblasti. Je třeba podotknout, že oproti někdy přijímanému vymezení stylu jakožto kvality vztahující se ke kodifikované normě spisovného

jazyka a projevující se pouze v jejím kontextu zde vycházíme z širšího pojetí zahrnujícího typické rysy formulačního úzu jazyka v epochách bez závazné kodifikační autority.

1.2. Stručný přehled vybrané literatury

Z výše zmíněných okolností vyplývá i skutečnost, že aspekty, které má zkoumat tato studie, nebyly dosud pro české prostředí zpracovávány. Také pro připomínaný prostor německojazyčný existují vedle podrobných dílčích studií na spíše užší pramenné základně zejména koncepční a metodologické analýzy.

Některé relevantní publikace z tohoto okruhu si vzhledem ke svému funkčnímu záběru – navzdory odlišnosti zkoumaného jazyka – zaslouží alespoň stručné zmínky, především z toho důvodu, abychom se při vlastní analýze mohli opřít o metodologii už určitým způsobem prověřenou při analýze analogických jevů německých. Na konkrétnější přesahy s českým materiálem i na odlišnosti a specifika vzhledem k námi studované tematice bude poukázáno na příslušných místech.

1.2.1.

Peter ERNST ve svém článku *Pragmatické aspekty historického zkoumání kancelářských jazyků* [ERNST 2001] právem poukazuje na skutečnost, že za rozsáhlým a veskrze úspěšným výzkumem jednotlivých jazykových subsystémů (zvláště grafemiky a fonemiky) spíše zaostává zkoumání komunikativní funkce těchto textů. Dále postuluje úkoly historicko-pragmatické jazykovědy: reflexe konvencí v užití jazyka (v rámci určitého společenství), respektive vývoj těchto konvencí v určité časové periodě (s. 17). (Rozlišování formy komunikace na ústní a písemnou není považováno za zásadní. Blíže nespecifikovaným důvodem může být patrně skutečnost, že obě média nahlížená tradičně spíše v dichotomii není v dostupných – bez výjimky písemných – pramenech vždy možné jednoznačně diferencovat. I když je v dokumentu výslovně uvedeno, že jde o záznam jednání probíhajícího ústně, nelze s jistotou určit, do jaké míry mohlo dojít k úpravám ve stylizaci apod.).

Konkrétní materiál tvoří čtyřicet vybraných soukromých německých listin z vídeňské městské kanceláře zhruba z let 1280 – 1430; časové rozpětí je tedy výrazně větší než v naší práci, nemalé množství pramenů spadá ovšem i zde do druhé poloviny čtrnáctého a prvních desetiletí patnáctého století. Daleko užší je pochopitelně okruh zúčastněných stran, což se částečně projevuje i na obsahové náplni a s tím spojených rysech. Vybraný dílčí korpus textů umožňuje naplnění zjednodušeného komunikačního schématu (*kdo komunikuje s kým*

o čem s jakým záměrem – se záměrným vynecháním okolnosti „jak“ do jednotné podoby *X (vydavatel) dosvědčuje vzhledem k Y (čtenář / posluchač – obecně), že Z (právní akt) je právoplatný*. Zde je třeba podotknout, že tomuto vzorci odpovídají pouze dokumenty deklarativního charakteru, vzhledem ke kritériím pro sestavení korpusu se v něm patrně nevyskytují listiny dispozitivní (z jazykovědného hlediska by pro ně byla charakteristická performativní funkce), jejichž vydáním je vlastní právní úkon přímo proveden.

Zvlášť jsou jmenovány případy, kdy vydavatel nejedná ve vlastní záležitosti, nýbrž stvrzuje platnost úkonu ve vztahu k dalším stranám; s ohledem na komunikační funkci listiny je třeba zásadně odlišovat obsah od komunikativního účelu, stejně jako strany právního aktu od účastníků komunikace dokládané konkrétní listinou. Srovnatelné písemnosti se nejednou vyskytují i v českém materiálu, a sice v případech, kdy jednající osoby nedisponovaly vlastní pečeti.

Důležitý postřeh Ernst dále věnuje vztahu mluveného a psaného jazyka ve zkoumaných textech. Ukazuje se, že zpravidla apriorně konstatovaný protiklad nelze vysledovat. Spíše je to jistá návaznost písemné podoby na ústní, umožňující překonání bezprostřední vázanosti mluvené formy na konkrétní kontext a situaci projevu (*já – tady – teď*) (s. 30) a zajišťující přetrvání perlokučního aktu do budoucnosti, což je ostatně vlastním účelem zlistinění právních počínů.

1.2.2.

Důležité práce z oblasti současného výzkumu kancelářských jazyků jsou spojené s osobou Arna ZIEGLERA. Jeho zásadní prací, jejíž dílčí aspekty jsou prezentovány i v řadě článků, je monografie *Městská komunikační praxe v pozdním středověku – historická sociopragmatika a historická textová lingvistika* [ZIEGLER 2003b]. Materiálovou bází je rozsáhlý rukopisný korpus německých kancelářských textů dochovaných v Bratislavě (Prešpurku) do roku 1500. Vlastní empirické analýze předchází ambiciózní metodologická reflexe se záměrem etablovat na pevném základě disciplíny zmíněné v podtitulu. Specifika historické orientace pragmatiky a textové lingvistiky založené zprvu zcela převážně synchronně jsou dobře patrné i na navrženém základním modelu vykazujícím proti běžnému komunikačnímu modelu řadu adaptací (s. 35 a zejména s. 69).

Zaměření na komunikaci, její dobové formy a podmínky s sebou prakticky přináší také koncentraci na textové druhy. Tento akcent je jedním z typických rysů historicky orientované germanistiky posledních desetiletí, nicméně se přesto stále nejedná o pevně konstituovaný metodologicky jednotný směr. Připomenuto je jedno z běžných pojetí textových druhů coby konvenčně platných vzorců pro komplexní jazyková jednání, jež lze chápat jako příslušné typické svazky kontextuálních (situativních), komunikativně-funkcionálních a strukturálních (gramatických a tematických) rysů (s. 57).

Cenné jsou praxí podložené poznatky o klasifikaci a problematice jejich kritérií: s narůstající komplexitou a kvantitou se přirozeně zvětšují problémy praktické zpracovatelnosti. Vzhledem ke spíše empirické orientaci Ziegler ovšem programově rezignuje na pojem „textový druh“ a jeho koncepci, který pro něj představuje jen teoretický konstrukt vědy, a razí pojem „textový vzor“, vyjadřující empirickou entitu komunikační praxe (s. 61). Ostatně i volba výrazu „komunikační praxe“ je jistým chtěným vymezením vůči systémově založenému termínu „jazyková praxe“ (potenciální možnosti dané existujícími jazykovými prostředky), přičemž „komunikační praxe“ (vymezená v tomto pojetí jazykovými vzory) je opět specifitější. Konkrétní text pak představuje spojení těchto rovin (jazykových prostředků a textových vzorů) (s. 77–78).

V návaznosti na poměrně podrobné přiblížení historických, institucionálních a obecně společenských souvislostí přistupuje Ziegler k charakteristice specifik městské komunikace na podkladě bratislavských dokumentů. Při elementárním rozřídění a stručném popisu typů dokumentů autor vychází primárně z obsahových a částečně i kvantitativních hledisek (s. 141–165). Kvantifikace je mimo jiné důležitá pro posouzení tendencí postupného, ovšem nikoli přímočarého prosazování němčiny oproti latině (s. 177–191).

Na základě relevantní sekundární literatury Ziegler představuje tradovanou ideální podobu listiny a dopisu (listu) a konstatuje spíše problematickou využitelnost prvních z nich pro daný korpus textů. Textům užívaným v městské komunikaci prý daná abstrakce nevyhovuje, snad na rozdíl od panovnických či papežských textů (s. 214). Adekvátnější se jeví epistolární schéma tradované už z antiky, pochopitelně s nutností reflexe dobové podmíněnosti apod. Lze se domnívat, že je tento náhled dán heterogenitou analyzovaných textů, v nichž patrně klasické listiny v užším diplomatickém smyslu tvoří menšinu. Nicméně i ideální epistolární model vyžaduje v praktických aplikacích řadu modifikací a variant či licencí. Další dílčí zkoumání zaměřená částečně na jazyková specifika němčiny, resp. na konkrétní rozbor materiálu často úzce omezeného na městské prostředí jsou pro naše bádání využitelná spíše zprostředkovaně, třebaže se v jednotlivostech mohou objevit až překvapivé paralely.

1.2.3.

Komunikační praxí v pozdně středověkém městě se Arne ZIEGLER zabývá i v příspěvku *Makrostrukturální rysy raněnovohornoněmeckého kancelářského jazyka – taxonomický návrh diferenciacie městské komunikační praxe* [ZIEGLER 2001]. Také zde autor shledává v dané oblasti desideratum germanistické lingvistiky. Na základě rozsáhlého souboru německých písemností uchovávaných v bratislavské (prešpurské) městské kanceláři čtrnáctého a patnáctého století navrhuje koncept klasifikace zohledňující vedle makrostrukturálních rysů, stylistických

a funkcionálních faktorů také vnější kritéria sociolingvistická aj. (s. 123). Spíše předběžně navrhované textové třídy představují (v různé míře vyhraněné) skupiny textů, u nichž je zařazení na základě jmenovaných parametrů možné relativně jednoznačně. Konkrétnější analýzy jsou věnovány poměrně ostře vymezitelným rejstříkovým zápisům na straně jedné a listům s nepoměrně komplikovanějšími možnostmi klasifikace na straně druhé. U této heterogenní skupiny zahrnující v daném pojetí i většinu listin (s. 135) je preferováno označení „komunikační forma“ před běžným termínem „textový druh“ (s. 130), čímž je mimo jiné dokumentována problematičnost adekvátního zařazení těchto textů. Zieglerův příspěvek je tak pozoruhodným pokusem o zohlednění širších kritérií při analýze diplomatického materiálu, a zároveň reflexí omezení jednotlivých postupů.

1.2.4.

Cenné obecné podněty přináší rovněž Zieglerova stať *Historická textová lingvistika a výzkum kancelářských jazyků* [ZIEGLER 2003a]. Zdůrazňuje v ní stěžejní východisko, že žádný text neobsahuje všechny reference k uchopení celého svého obsahu; že tedy ne všechny denotativní, konotativní a asociativní významy a jejich vzájemné vazby, které může text zprostředkovávat, v něm jsou zároveň explicitně vyjádřeny (s. 23). Historická textová lingvistika je postulována jako součást historické pragmalinguistiky, ve smyslu historické sociopragmatiky. Tak lze proměny textů a textových druhů (jako jakýchsi vzorů komunikativního jednání) chápat jako indikátor změn v nárocích na komunikační praxi; kancelář je zároveň chápána jako její důležitý kulminační bod. Bádání na tomto poli má tedy reflektovat základní faktory i kontextové podmínky písařského úzu. Ziegler tu preferuje celostní pojetí textů jako funkčních celků zařazených do společenského diskursu. Popis textových vzorů a architektur pak umožňuje zachycení dalších úrovní provázanosti textu než jen sekvenci sled po sobě zřetěžených jazykových jednotek (s. 25).

Dané úvahy zohledňuje i návrh základního modelu historické textové lingvistiky schematizující komplikovanější vzájemné vazby relevantních oblastí stejně jako specifika v přístupnosti minulých historicko-spoločenských diskursů právě zejména prostřednictvím textů. Jsou to jednak například diferencovanější vztahy na rovině produkce i recepce, na úrovni konkrétních textových jednotek pak makrostrukturní rozlišení vnější formální architektury a obsahové kompozice (obojí je ovšem spolu s dalšími hladinami do jisté míry determinováno již existujícími textovými vzory) (s. 27–28).

Důležité jsou rovněž postřehy ke klasifikaci vlivu kancelářského prostředí a jeho činnosti na okolí, při jeho současném vstřebávání vlivů a podnětů z vnějšku. Ve vývoji jazyka působí kanceláře na straně jedné jako kreativní, na

straně druhé i jako retardující element – první z nich se projevuje zejména využíváním a prosazováním jazykových inovací, druhý pak souvisí zvláště s tradováním hotových textových vzorů. Každopádně představují kanceláře v obou směrech určitý regulativ v konsolidaci moderní němčiny.

1.2.5.

Jörg MEIER se ve svém metodologicky zaměřeném příspěvku *Výzkum kancelářských jazyků v kontextu historického zkoumání městských jazyků a historické sociopragmatiky* [MEIER 2003] zabývá podobným okruhem problémů (se snahou o určité metodologické vymezení v rámci zainteresovaných disciplín). Pozoruhodný je důraz na snahy o zachycení „všednodenní“ městské komunikace (s. 11), pro niž je od pozdního středověku dochováno přece jen poněkud více pramenů (pro české prostředí a zkoumaný materiál daného období se však takový koncept nejeví jako reálný). Na úrovni zpracování je akcentována orientace na korpusově založený výzkum, požadavek práce s originálními rukopisnými doklady je přirozeně metodologicky relevantní, při praktickém výzkumu však koliduje s možným objemem takto zpracovávaných dat, a tedy s reprezentativností korpusu (v naší práci byl tento ambivalentní vztah z více důvodů rozhodnut ve prospěch většího množství textů dostupných prostřednictvím edic).

Další z konkrétnějších poznámek se týkají složitější komunikační struktury v kancelářské praxi, kde je na úrovni produkce textu přirozeně třeba rozlišovat písaře jako autora v užším smyslu od zadavatele, který zpravidla nezasahuje do formulování, jehož intence však má být textem naplněna (s. 15). Na straně recepce je pak velmi často třeba odlišovat bezprostřední a zprostředkované adresáty (s. 16).

Ostatní teoretické podněty práce jsou orientované specifitěji na německé prostředí a s naší prací mají méně styčných bodů.

1.2.6.

V pozoruhodné sondě *K problému klasifikace kancelářských textů* [RÖSLER 2003] se Irmtraud RÖSLEROVÁ na základě středodolnoněmeckého materiálu zabývá problematikou označování listin v širším smyslu z různých aspektů. Zohledněny jsou vlastní přímá pojmenování v příslušném dokumentu, zařazení v rámci archivní systematiky a konečně moderní klasifikace na základě textově strukturálních a obsahových kritérií. Vzhledem ke zjištění značných asymetrií v tradovaných klasifikacích a po podrobnějším textovém rozboru dokladů autorka dospívá k závěru, že zásadní význam pro klasifikaci mají v souvislostech daného materiálu právě strukturální a obsahové rysy textů (tj. zejména

prvky listiny v diplomatickém vymezení – nomenklatura je tak dost podobná úzu v naší práci – a dále přirozeně vlastní věcná náplň daných písemností a příslušné jimi vykonávané či dokládané právní akty) (s. 54). Nedostatečně diferencované textově interní označení, stejně jako pozdější archivní zařazení naopak současným požadavkům kladeným na klasifikaci plně nevyhovují.

1.2.7.

Taktéž Józef WIKTOROWICZ se dotýká zmiňované problematiky v příspěvku *Ke klasifikaci textových druhů v německém kancelářském jazyce Krakova* [WIKTOROWICZ 2003]. Po stručném shrnutí základních koncepcí třídění (textové druhy jako jednotky vymezené gramaticky, sémanticky, situativně, resp. pragmaticky) dospívá k závěru, že pro historickolingvistické bádání nejsou jako takové příliš vhodné. Také v standardních pracích se zpravidla užívá spíše vágního a nerefektovaného vymezení dané kategorie. Sám Wiktorowicz klade důraz na okolnost, že texty – viděno v diachronní, ale i synchronní perspektivě – nejsou vždy primárně produkovány za účelem prostě informovat, nýbrž že se zde jedná o určité sociální jednání, které může být v případě větší a dlouhodobější relevance písemně fixováno. Textové druhy tak mají být prvotně výsledky příslušných společenských jednání a až druhotně nabyly charakteru konvencionalizovaných jednání jazykových. S tím souvisí vzájemný vztah roviny jazykové s mimojazykovými aspekty historicko-sociálními, které je nutné zohledňovat a z nichž je zároveň možné vyvozovat další souvislosti. Konkrétněji jsou poté některé jmenované vztahy ilustrovány na německém materiálu krakovské proveniencie, zvláště na testamentech a kupních smlouvách.

1.2.8.

Také české země se svou měrou podílely na kancelářské produkci jazykově německých textů. Libuše SPÁČILOVÁ se v několika příspěvcích a monografiích z perspektivy textové lingvistiky zabývá zejména rozsáhlým materiálem olomoucké proveniencie.

Studie *Německé testamenty olomouckých měšťanů – vývoj jednoho textového druhu v olomoucké měšťské kanceláři v letech 1416 – 1566* [SPÁČILOVÁ 2000a] představuje všestrannou analýzu tohoto typu dokumentů. Zásadní důraz je v souladu s textovělingvistickým přístupem položen na charakterizování textového druhu, jeho výstavbu a klasifikaci podle vnější funkce a relevantních mimotextových vazeb, ale zejména textově imanentních jazykových kritérií (s. 27). Při analýze tektoniky textu zkoumaných dokumentů bylo možno využít srovnání se zhruba soudobou prvotiskovou formulářovou sbírkou vydanou ve Štrasburku

(s. 32–36), rozšíření podobných materiálů lze nicméně předpokládat na celém německojazyčném území. (V našem rozboru hraje podobnou referenční funkci příručka *Ars dictandi* novoměstského písaře Prokopa, dochovaná ovšem rukopisně.) Pozoruhodné jsou v této souvislosti i některé modifikace tzv. ideální struktury listiny (s. 35), jejichž paralely lze vysledovat i ve zpracovávaném českém korpusu. Spolu s podrobnou charakteristikou a klasifikací doložených testamentů na rovině formulační a obsahové jsou reflektovány i příslušné jazykové plány, ve výraznější míře přirozeně syntax a lexikologie.

1.2.9.

Rozsáhlá monografie *Raná nová němčina v olomoucké městské kanceláři – studie k historii textových druhů z lingvistického hlediska* [SPÁČILOVÁ 2000b] představuje výsledek ambiciózního záměru podat všestranný rozbor skupiny textů reprezentujících široké spektrum doložené olomoucké listinné produkce v němčině ve sledovaném období. Zahrnuty jsou rovněž informace o historicko-sociálním kontextu, o organizaci, funkcích a konkrétních známých představitelích kanceláře. Klasifikace materiálu vychází z premis naznačených zde ve výše uvedené studii užšího zaměření a zohledňuje jak vnější kritéria, tak kritéria vnitřní, obsahové struktury textu a její jazykové realizace (s. 102).

Hierarchické řazení materiálu předpokládá na nejvyšší úrovni instanci textového typu (listina, opis listiny, regest, opis missivu a zápis v městské knize; hlavní pozornost je věnována zvláště typu listina). Této úrovni je podřazena kategorie textových druhů, které jsou navzájem vymezeny jednak obsahově – příslušným právním počinem apod., jednak i typickými jazykovými prostředky. Nejnížší rovinu konečně tvoří konkrétní textové exempláře (s. 97–99). V tomto rozlišení se odráží obecný rys produkce textů, totiž určitá vazba na prototypické povědomí písaře (mluvčího) obsahující známé vzory, konstrukce atd. již dříve osvědčené v porovnatelných komunikativních úlohách. V prostředí poměrně značně standardizovaných a stereotypizovaných právních úkonů a jim odpovídajících možností verbalizace je role těchto aspektů bezesporu výraznější než ve většině ostatních oblastí.

V detailním rozboru jednotlivých textových druhů jsou ukázána specifika struktury jak na úrovni typizovaných ideálních částí listiny (zhruba v intencích diplomatiky), tak i co do konkrétních jazykových realizací v rovině syntagmat, charakteristických lexikálních elementů apod. Přes pochopitelné odlišnosti dané přirozeně rozdílem jazykových systémů lze i zde nalézt paralely, na něž bude ještě konkrétněji poukázáno. Podrobné analýze jsou podrobeny i nižší jazykové plány, zvláště fonemika, a mimo to též grafemika, které se ovšem vymykají rámci našich zkoumání.

1.2.10.

V článku *Textové typy a textové druhy v olomoucké městské kanceláři – zápisy v knihách požálostí* [SPÁČILOVÁ 2003] autorka pojednává o dílčích textových dokladech i o obecných otázkách interpretace a klasifikace. Představena je i hierarchická nomenklatura modifikovaná pro potřeby zkoumaného korpusu: text (textový exemplář) jako produkt konkrétního komunikativního jednání; textový druh jako komplex textů odpovídajících určitým komunikativním podmínkám a vykazujících zároveň jisté shody na úrovni gramatiky a slovníku; a konečně textové typy představující kategorii s nejvyšší mírou formální i obsahové abstrakce (s. 77). Nastíněny jsou některé obecné rysy textového typu listina, které vykazují jistou uniformitu nezávisle na jazyce vyhotovení a jež je tedy možné sledovat i na českých textech.

1.3. Metodologické postupy a popis materiálu

1.3.1.

Tituly zmiňované ve stručném přehledu v souladu s obecněji zaměřenou literaturou vesměs zdůrazňují potřebu reflektovat při vyhodnocování textu širší souvislosti jeho vzniku a dalšího využívání, jeho pragmatické fungování a sociální i přímo právní dosah atd. Určitou nejednotnost lze pozorovat v pojetí vztahu aspektů mimojazykových a jazykových a v otázce jejich relevance pro ten který konkrétní zkoumaný problém. Zpravidla je vymezení tohoto vzájemného vztahu bezprostředně závislé na povaze zpracovávaných dat i na vlastní formulaci tématu.

Vzhledem k okolnosti, že pro česky psané listiny nelze využít žádné vyhraněné tradice ve smyslu vymezených otázek i metod jak na straně jazykovědné, tak i v oboru historických věd, pokládali jsme za vhodné obě tyto základní perspektivy kombinovat. Jeví se, že dílčí uvolnění metodické přísnosti v rámci jedné disciplíny příznivě ovlivní jak možnosti vlastního zpracování, tak i zpětnou využitelnost jeho výsledků. Je tak možné lépe využít přínosu ostatních zainteresovaných disciplín, a zároveň je jim usnadněn přístup k dosaženým poznatkům, na druhé straně je ovšem riziko, že výsledky nelze kontrolovat, větší.

Při práci s naším materiálem se ukazuje, že na vyšších úrovních textových struktur (už vlastní přiřazení k textovému typu a druhu či vymezení základních částí dokumentu) jsou pro klasifikaci a další rozbor bezprostředněji využitelná spíše kritéria mimojazyková (zhruba nomenklatura vyvinutá v kontextu diplomatiky v rámci pomocných věd historických), na nižší abstrakční rovině, tj. zejména u konkrétních realizací v jednotlivých textových exemplářích, jsou

pak relevantnější spíše kritéria jazyková (zvláště morfosyntaktická a lexikální, odhlédneme-li od samotné stylistiky, jejíž hlediska jsou reflektována v rámci možností souvisle). Přirozeně je jmenovaný postřeh určitým zjednodušením; nezřídka samozřejmě obě zde rozlišovaná hlediska korelují (např. věcná kritéria diplomatická s charakteristickými jazykovými prostředky, jichž je v konkrétních formulích užíváno).

1.3.2.

Předkládaná práce se zabývá počátky užívání češtiny v administrativě a vývojem této sféry v poslední třetině čtrnáctého století a prvních třech desetiletích století patnáctého. Pozornost je věnována zejména otázkám struktury formuláře a vývojovým tendencím, které lze ve sledovaném počátečním období na zkoumaném materiálu vysledovat. Vzhledem k okolnosti, že relevantní diplomatické prameny nebyly z tohoto hlediska prakticky zpracovávány, a nedostává se tedy elementárních jazykových dat k fundovanému zodpovězení položených otázek, ukázalo se nezbytné zaměřit studii hlavně empiricky.

Z praktických důvodů byly za materiálovou základnu zvoleny texty dostupné v edicích, což umožňuje vytvoření daleko rozsáhlejšího korpusu, než by bylo reálné při práci s originálními památkami. Přirozeně přináší tato volba i jisté nevýhody a omezení, v první řadě spočívající v proměnlivé spolehlivosti až neúplnosti některých edic. Okolnost, že jejich valná část je určena pro práci historiků a jazykové aspekty nereflektuje se stejnou důsledností jako obsahové informace, je bezpochyby do určité míry limitující. Lze však doufat, že jmenované nedostatky, které by přirozeně odpadly při práci přímo s rukopisy, jsou bohatě vyváženy vyšší dosaženou reprezentativností.

1.3.3.

Práce vychází ze souboru 482 českých listin, jejichž vznik spadá do období od počátku jejich výskytu, tedy od roku 1370, až do konce husitských válek a smrti císaře Zikmunda Lucemburského v roce 1437. Do zkoumání byly zahrnuty listiny dostupné v edicích, originály i opisy. Ze zpracovávaného souboru byly vyloučeny texty, u nichž jde prokazatelně o pozdější překlad z jinojazyčného, většinou latinského, originálu, bylo však přihlédnuto k překladům pořízeným ještě ve sledovaném období. Zpracovaný korpus materiálu tvoří pochopitelně pouze zlomek z celkové (i dochované) produkce listin a listů z tohoto období. *Soupis český psaných listin a listů do roku 1526* [BENEŠ – BERÁNEK 1974] eviduje 919 originálů listin do konce roku 1437. Z tohoto počtu jich ve své práci zpracováváme 247, tedy přibližně čtvrtinu. Pro sledování hlavních vývojových tendencí jazyka a stylu administrativních písemností předhusitské

a husitské doby však považujeme tento soubor za dostatečně reprezentativní (k poměru listin uváděných v *Soupisu*, námi zpracovávaných originálů a všech listin zahrnutých do našeho korpusu srov. přílohu č. 1).

Při citaci textů zachováváme grafickou podobu i transkripční zvláštnosti edic, dle novočeských pravidel jsme upravili pouze interpunkci a hranice slov (*což by* místo *cožby*, psaní příklonky *-li* s tiretem – *neuchoval-li by* místo *neuchovalliby* apod.). Nezasahujeme do specifického způsobu zápisu vlastních jmen, která jsou v některých edicích zachována v transliterované podobě, nebo jsou transkribována jen částečně (z *Prnstayna*, z *Cunstata*, z *Helfenštaina* apod.). Transkribovali jsme pouze texty vydané v transliteraci (zejm. KLIMESCH 1889).

1.3.4.

Poměrně dlouhé období bezmála sedmdesátí let bylo účelné rozdělit do tří fází (srov. přílohu č. 2). První a nejdelší z nich zahrnuje nejstarší období výskytu prvních česky psaných listin od roku 1370 až do konce čtrnáctého století (léta 1370 – 1400). Z tohoto období pochází 72 zpracovaných písemností, průměrně tedy 2,3 dokumenty za rok. Ze sedmdesátých a osmdesátých let čtrnáctého století jsou to přitom pouze ojedinělé kusy; frekvence listin vydávaných v českém jazyce narůstá teprve od poloviny devadesátých let tohoto století. Do této fáze spadá jak vůbec nejstarší dochovaná česky psaná listina (1370 – listina novoměstského měšťana Pešla z Neumburgu), tak nejstarší česká listina panovnícká (1389 – dlužní úpis moravského markraběte Jošta) a královská (1394 – listina krále Václava IV.).

Druhá fáze zahrnuje necelá první dvě desetiletí patnáctého století až do počátku husitské revoluce (léta 1401 – 1418). Z tohoto období již je dochovaných českých listin nepoměrně více. Náš soubor jich obsahuje 216, tedy v průměru dvanáct listin ročně.

Poslední fáze (léta 1419 – 1437) zahrnuje dobu husitských válek a nedlouhé období po jejich ukončení do smrti císaře Zikmunda. Produkce listin ve válečném období opět poněkud poklesla, za devatenáct let je ve zpracovaných edicích doloženo 194 listin, tedy průměrně 10,2 kusů za rok.

1.3.5.

Tyto dokumenty představují výběr z celkového množství excerpovaných textů, z nichž zbývající nejsou na základě diplomatických kritérií považovány za listiny. Vzhledem k poměrně jednotné formě tohoto typu zejména v rámci latinské produkce, ale také např. v němčině – a taktéž díky podrobnému zpracování metod analýzy v pomocných vědách historických (zvláště v diplo-

matice) – se právě tento materiál jeví pro vytčená zkoumání jako nejvhodnější. Obsahová a zejména formální klasifikace listin je adaptována právě na základě historicky orientované nomenklatury diplomatické. Volba vlastního rozdělení, které by vycházelo z jiných kritérií, případně i lépe reflektujících vlastní zaměření, by nejspíše byla alespoň v určitých ohledech kontraproduktivní; jednou z výrazných výhod zvoleného postupu je jistá kompatibilita s ostatními disciplínami primárně zainteresovanými na daném materiálu (srov. nicméně např. sofistikovaný koncept klasifikace zahrnující množství kritérií různého druhu u A. ZIEGLERA [2001, s. 123]).

Autentické znění dochovaných listin je srovnáváno s ideálním vzorem, příručkou *Ars dictandi*, sepsanou v polovině patnáctého století Prokopem, písařem Nového Města pražského. Tento znalec českého práva a bakalář artistické fakulty přednášel na pražské univerzitě latinskou rétoriku, pojatou především jako výklad o české městské právní praxi [VANĚČEK 1976, s. 177]. Jeho přednášky se dochovaly v několika rukopisech a byly počátkem dvacátého století vydány tiskem ve dvou edicích, rozsáhlejší latinská *Praxis cancellariae civilis* [MAREŠ 1908] a stručnější „Česká rétorika“, otištěná pod názvem *Prokopa písaře novoměstského česká Ars dictandi* [MAREŠ 1900].

1.4. Cíle práce

1.4.1.

Vývoj stylu a formuláře zkoumaných textů je spojen a vzájemně se podmiňuje s řadou dalších jazykových i mimojazykových aspektů, které je nutné zohledňovat při interpretaci výsledků. Zároveň však – vedle již zmíněné možnosti využívat poznatků příslušných disciplín – mohou závěry učiněné na základě zkoumaných otázek představovat obohacení pro výzkum dotyčných příbuzných témat.

Čeština sledovaného období byla již plně rozvinutým literárním jazykem s vyspělým písemnictvím, jehož počátky sahají do doby bezmála o sto let starší než první doložené listiny. Zejména ve srovnání s němčinou se čeština jako jazyk diplomatický a administrativní prosadila až poměrně pozdě (první německá královská listina z našeho území je doložena z roku 1307 a velkého rozsahu nabylo vydávání německých listin zejména v době vlády Václava IV., většina jich však směřovala do říše). Počet česky psaných listin prudce narůstá zejména v devadesátých letech čtrnáctého století; propagátory užívání češtiny v této oblasti se stávají především představitelé předních panských rodů [SCHEIRICHOVÁ 1999]. Přitom lze předpokládat, že čeština byla „úředním ja-

zykem“ státu i v dřívějších dobách; jednání zemského soudu, sněmů a dalších institucí probíhala zpravidla v národním jazyce, v mluvené formě tedy čeština nároky na komunikaci v tomto specifickém prostředí určitě splňovala. Do jisté míry jako mateřský jazyk obyvatelstva bezprostředně spjatý s místními poměry, konvencemi, mentalitou aj. vyhovovala v určitých případech lépe než obvyklá latina, jak dokazují bohemikální termíny doložené v latinských textech.

1.4.2.

Důvodů, proč se jazyk s dostatečně diferencovanými výrazovými prostředky i rozvinutou písemnou tradicí poměrně dlouhou dobu neuplatňoval v listinách a také v ostatní písemné produkci právního a administrativního charakteru byl využíván spíše sporadicky, je nejspíše více. Jak vyplývá z naznačených okolností, patrně je třeba přiznat zde větší váhu aspektům mimojazykovým. Latinská písemná tradice sahající daleko do doby, kdy čeština neměla k dispozici žádný písemný systém či jej využívala ve velmi omezené míře, se uplatňovala i později, kdy už to dávno neplatilo. Praktická práce s těmito texty byla vyhrazena úzké skupině odborníků, kteří pochopitelně disponovali patřičnými vědomostmi; automatické formulování podnětů v národním jazyce do podoby latinského zápisu tak bylo naprosto přirozené.

Co češtině na počátku jejího užívání v listinách chybělo a co se muselo vytříbit a etablovat vlastní praxí, byl právě formulář. Pochopitelně nebyl vytvářen autochtonně, ve většině případů posloužily za vzor právě osvědčené latinské předlohy, za nimiž stála staletá tradice. Pozoruhodný je mimo jiné právě proces, v němž čeština absorbovala tyto vzory a funkční požadavky a v němž docházelo k postupnému přetavení původně spíše doslovně převedených forem v souladu se specifiky jazykového systému.

Další z oblastí, kterou je v daném kontextu třeba sledovat a již lze na rozdíl od některých jiných také poměrně dobře kvantifikovat, je postupné ustalování struktury formuláře. Také tento rys nemálo vypovídá o vyspělosti jazyka v dané sféře, ačkoli může zmíněný proces případně vést k ustrnutí neproduktivních jazykových prostředků jako funkčně úzce vymezených reliktních, které v synchronní perspektivě ubírají výrazové formě na přirozenosti a srozumitelnosti.

Listiny představují textový typ vykazující poměrně značně pevně, v některých případech až hierarchicky strukturovanou tektoniku. Této skutečnosti se nutně přizpůsobuje také analýza těchto dokumentů, přičemž jako nejvhodnější se ukazuje postup od širších celků směrem k jednotkám nižším. Přestože využití členění vycházející z diplomatiky je do značné míry výsledkem abstrakce, zkoumanému materiálu odpovídá velmi dobře a umožňuje tak postižení specifik jednotlivých – vyšších i nižších – celků, stejně jako vývojových tendencí na této úrovni.

I.4.3.

V následujících detailních přehledech je tedy vždy nejprve představen ten který nadřazený celek a postupně příslušné dílčí prvky, které jej konstituují. Výsledkem je nejprve souhrn jednotlivých elementů vyskytujících se v daném kontextu, dále přistupuje analýza jejich doložených kombinací s upřesněním frekvence a dalších vlastností. Na základě těchto údajů je pak navržena typologie příslušné úrovně (zpravidla je využito typické podoby textového dokladu, případně s určitou úpravou či zobecněním). Nejdetailnější úrovní je pak dokumentace realizací v rámci daného typu, opatřená rovněž komentáři užívaných jazykových prostředků, poznámkami k relevantním faktorům mimojazykovým apod.

Tento způsob prezentace přirozeně úplně neodpovídá vlastnímu pracovnímu postupu, už vymezení typů vyšších úrovní musí být pochopitelně výsledkem reflexe jejich obsahu i formy. Na druhé straně umožňuje zvolená perspektiva lépe postihnout celistvost textů jako produktů konkrétních komunikačních potřeb, vzniklých ovšem zároveň v návaznosti na různé formulační tradice.

Na synchronní úrovni je tedy možné sledovat specifické výrazové prostředky v daných funkcích s jejich distribucí i různě podmíněnou variabilitou. V diachronii je to pochopitelně chování zmíněných aspektů v průběhu zkoumaného období, ať už se jedná o proměny a inovace, nebo naopak kontinuitu a konzervativní setrvávání. Vzhledem k tomu, že sledovaný časový úsek zachycuje vlastní počátky česky psaných listin, může být vyhodnocení dynamiky této důležité fáze zvláště ilustrativní, i když je materiál z nejstaršího období pochopitelně spíše chudší.

Z formulace zkoumaného problému vyplývá přednostní pozornost stylu a bezprostředněji souvisejícím jazykovým plánům; ostatní úrovně jsou zohledňovány spíše individuálně podle míry relevance pro vlastní téma. To ostatně odráží i vlastní materiálová báze s jejím sestavením a zpracováváním; např. pro grafemiku jsou texty převzaté z různorodých edic jako celek spíše nepoužitelné, tatáž omezení se týká hláskosloví apod.; lepší je situace u otázek morfologie a zvláště syntaxe či lexikologie souvisejících s tématem úžeji.

Cílem práce je charakterizovat úzus i jmenované subsystémy jazyka excerpovaných textů a přispět tak k alespoň dílčímu doplnění či zpřesnění poznatků o vyvíjejícím se postavení češtiny a jejím postupným naplňování funkcí daných komunikačními potřebami sféry administrativy.